

KUR'ÂN'IN NÜZÛL SÜRECİ VE NÜZÛL SIRASINI ESAS ALAN TEFSİR ÜZERİNE*

YAŞAR KURT**

The Process of Sending Down of the Qur'an and on the Commentary that Bases the Order of Sending Down

Abstract: The Qur'an was sent down gradually and approximately in 23 years during the prophecy of the Prophet Muhammad. This long process naturally required to be sending down of the Qur'an in different time and place. It can be said that due to this process, the aim of the Qur'an was to change, develop and transform first the Prophet Muhammad (peace be upon him), his companions and all human beings whom it has selected as target people. This article basically examines this process in more detail.

Key Words: The Qur'an, the Prophet Muhammad, sending down of the Qur'an, gradually.

* Bu makale, 14-15 Ekim 2006 tarihlerinde Çorum'da düzenlenen "I. Kur'an Sempozyumu"na sunulan "Kur'an'ın Nüzûl Süreci" adlı tebliğden geliştirilmiştir.

** Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi ABD [dryasarkurt@gmail.com].

Öz: Kur'ân'ı Kerîm, kendisine indirilen Hz. Muhammed'in (sav) peygamberliğiyle eş zamanlı olarak yirmi üç yıla yakın bir sürede ve tedricen nazil olmuştur. Bu kadar uzun bir süreç, tabii olarak farklı zaman ve mekânlarda indirilmeyi gerekli kılmaktadır. Bu süreçle bağlantılı olarak Kur'ân'ı Kerîm'in, ilk muhatapları olan Hz. Peygamber (sav) ve indirildiği dönemdeki insanlar ve ayrıca kendine hedef olarak seçtiği bütün insanlığı geliştirmeyi, değiştirmeyi ve dönüştürmeyi hedeflediği söylenebilir. Bu makalede ana hatları ile bu sürece yer verilecektir.

Anahtar kelimeler: Kur'ân'ı Kerîm, Hz. Muhammed (sav), inzâl/tenzîl, tedricî

Giriş

Kur'ân'ın indirilmesiyle ilgili inzâl ve tenzîl kavramlarının kullanıldığını görmekteyiz. Bu kavramlardan inzâl: "Yüksekten aşağıya" veya "hayvanın üstünden (binekten) aşağıya" inmek; ayrıca yağmurun yağması, misafire ikram edilmesi veya konaklaması anlamlarına gelmektedir.¹ Tenzîl kavramı ise lügat itibariyle; bir şeyi tertip etmek ve yerine koymak anlamındadır.² Istılâhî yönden bakıldığında Keşşâf ve Beydâvî tefsirlerini şerh edenlerin çoğunluğunun tercih ettiği görüş olması itibariyle inzâl, bir defada inmeyi; tenzîl ise parça parça inmeyi ifade eder. Aynı anlama geldiğini söyleyenler de vardır.³ Bu açıklamalar ışığında Kur'ân ayetlerinin gelmesi; gerek Kur'ân'ı gönderen Zâtın yüceliğini bildirmek, gerek bu talimatların, vahiy suretiyle geldiğini göstermek üzere, *nüzûl* (inmek) veya aynı kökten *inzâl* (indirmek) ve *tenzîl* (zaman zaman indirmek) mef-

¹ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, tahk.: Mehdi Mahzumi, İbrahim Semerrai, Beyrut 1988, c. 7, s. 367; Ragıp el-İsfehani, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*, tahk.: Muhammed Halil Aytani, Beyrut 2001, s. 490; Ebu'l-Beka el-Kelevî, *Külliyâtü Ebi'l-Beka*, Bulak 1837, s. 463; Muhammed Muhammed Ebu Şehbe, *el-Medhal li dirâsâti'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Riyad 1987, ss. 46-47.

² Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Faris, *Mu'cemu mekâyisi'l-lüga*, Beyrut 1991, c. 5, s. 417; Ebu Nasr İsmail b. Hammad Cevherî, *es-Sıhah fi'l-lüga ve'l-ulûm*, tasnif: Nedim Meraşlı, Usame Meraşlı, Beyrut 1974, c. 2, s. 557; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Beyrut 1990, c. 11, s. 657.

³ Muhammed b. Muhammed Zebidî, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, tahk.: Ali eş-Şîrî, Beyrut 1994, c. 15, s. 729; ayrıca bkz.: İbn Akîle el-Mekkî, *ez-Ziyâde ve'l-ihsân fi ulûmi'l-Kur'ân*, yy., 2006, c. 2, s. 162.

humlarıyla ifade edilmiştir. Burada *indirmekten* maksat, *bildirmektir*.⁴ Kur'ân'ın nüzûlü ile ilgili inzâl, tenzîl ve münezzel kelimelerinin yanında; necm, tencîm ve müneccem kelimelerine de yer verilmektedir. Necm, zaman aralıklarıyla parça parça verilen bir şeyin her bir parçasına denir. Kur'ân da yirmi üç senede peyderpey indirildiğinden “müneccemen” nazil oldu denilir ve her inen kısmına necm adı verilir.⁵ Şimdi bu sürece genel açıdan bakılarak bir değerlendirme yapılacaktır.

Bu başlık altında Kur'ân'a, daha ziyade ayetlerin tertip ve toplanışları açısından bakılacaktır. Hz. İbrahim'in (as) insanlık için yaptığı: “*Senin ayetlerini kendilerine okuyacak, onlara kitabı ve hikmeti öğretecek, onları temizleyecek bir elçi gönder,*”⁶ şeklindeki duası tecelli ederek Allah, “*onlara Allah'ın ayetlerini okuyan, onları yücelten, onlara kitap ve hikmeti öğreten bir elçi gönderdi.*”⁷ Bu ayetlerde ve bunun yanında başka ayetlerde de ifade edildiği üzere gönderilen elçinin en önemli özellikleri; onlardan biri olması, onlara Allah'ın ayetlerini okuması, onları temizlemesi, kitabı, hikmeti ve bilmediklerini onlara öğretmesidir.⁸ Bunun yanında Hz. Peygamber'e indirilen kitabın nüzûl seyrinin diğer semavi kitaplara göre farklı bir özelliği vardı. Kur'ân'dan başka nâzil olan kitaplar bir defada indirilmesine rağmen o, yirmi iki yılı aşkın bir sürede tamamlanmıştır.⁹

1. Kur'ân'ın Parça Parça İndiriliş Sebepleri

Kur'ân'ın nüzûl sürecini ortaya koyabilmek için, vahyin insanlara ulaştırılmasında Hz. Peygamber'e (sav) verilen bir görev veya bir sıfat olarak

⁴ Suat Yıldırım, *Kur'an'ı Kerim ve Kur'an İlimlerine Giriş*, İstanbul 1989, ss. 38–39.

⁵ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul 1971, c. 7, s. 4569.

⁶ Bakara, 2/129.

⁷ Cuma, 62/2.

⁸ Bu konunun işlendiği başka ayetler için bk.:Bakara, 2/151; Al-i İmran, 3/164; Kasas, 28/59; Zümer, 39/71; Talak, 65/11; Beyyine, 98/2.

⁹ Müşriklerin veya Yahudilerin Kur'an'ı bir defada indirilmesi talebi göz önüne alındığında önceki kitapların bir defada indirildiği görüşü hatırlara gelmektedir. Ancak İzzet Derveze (1404/1984), Tevrat, Zebur ve İncil'in bir defada indirildiğine dair Kur'an'da sarıh bir ayet olmadığını; muhtemelen bu görüşün ehl-i kitabtan işitilmiş olabileceğini söylemektedir. İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs, Nüzûl Sırasına Göre Kur'ân Tefsiri*, çev.: Ahmet Çelen, Mehmet Çelen, İstanbul 1998, c. 2, s. 67.

ayetlerde geçen *yetlû aleyhim âyâtihî* (onlara Allah'ın ayetlerini okuyan)¹⁰ ifadelerindeki tilavetin niteliğini ve nasıl gerçekleştiğini izah etmek gerekir. Yüce Allah bu hususu Kur'ân'ı Kerîm'de: "*Onu, insanlara ağır ağır okuman için, okuma parçalarına ayırdık ve onu azar azar indirdik*"¹¹ şeklinde ifade etmektedir. Yani öncesini ve sonrasını birbirinden ayırarak, birbirini takip eden ayetler şeklinde, tertil üzere ezberleyebilmen için yirmi yılı aşkın bir sürede onu okuduk.¹²

Kur'ân, diğer semavî kitaplar gibi kendisinin de bir defada indirilmesini isteyen müşrik, Yahudi ve bunların dışındakilerin isteklerinin reddetmektedir. Bunun yanında azar azar indirilmesinin hikmetinin, Hz. Peygamber'in kalbinin takviye edilmesi olduğuna işaret edilmektedir: "*İnkâr edenler: 'Kur'ân ona bir defada indirilmeli değil miydi?' dediler. Biz onunla senin kalbini sağlamlaştırmak için onu böyle (parça parça indirdik) ve onu ağır ağır okuduk.*"¹³ Bu şekilde azar azar okumayla kalbinde onun yerleşmesini sağladık.¹⁴ "*Onu, insanlara ağır ağır okuman için, okuma parçalarına ayırdık ve onu azar azar indirdik.*"¹⁵ Yani birbirini takip eden ayetlerin peşinden gelen başka ayetler şeklinde biz onu indirdik.¹⁶ Bu demektir ki Kur'ân, hem Hz. Peygamber'in hem de insanların anlayıp kavrayabilmeleri için, peyderpey, parçalar halinde ve yavaş yavaş indirilmiştir. Yani Kur'ân'ın nüzûlü bir anda olup biten bir hadise değildir. Hz. Peygamber'in peygamberlik süresini içeren yirmi üç yıllık bir süreyi kapsamaktadır. Bunun hikmeti olarak farklı gerekçeler ileri sürülmektedir. Bunlardan bazılarını şu şekilde sıralamak mümkündür.

1.1. Hz. Peygamber'in (sav) Kalbini Kuvvetlendirmek

Hz. Peygamber, insanları Allah'ın dinine davet ettiğinde onlardan, nefret, sıkıntı, saldırı, inatla karşılık verme ve değişik eza ve cefayla karşılık gö-

¹⁰ Bakara, 2/129; Al-i İmran, 3/164; Kasas, 28/59; Cuma, 62/2.

¹¹ İsrâ, 17/106.

¹² Mukatıl b. Süleyman, *Tefsîr*, tahk.: Ahmed Ferid, Beyrut 2003, c. 2, s. 276.

¹³ Furkan, 25/32.

¹⁴ Mukatıl, *age*, c. 2, s. 436.

¹⁵ İsrâ, 17/106.

¹⁶ Mukatıl, *age*, c. 2, s. 436.

rüyordu. Bu durum onu üzüyor ve neredeyse inanmıyorlar diye kendini helak edecek duruma getirmişti.¹⁷ “Biliyoruz, onların dedikleri seni üzüyor, gerçekte onlar seni yalanlamıyorlar fakat o zalimler bile bile Allah’ın ayetlerini inkâr ediyorlar”¹⁸ ayetiyle Hz. Peygamber’in, bu üzüntüsü bir kere daha dile getirilmektedir. Ancak onu teselli etmek için Allah: “Senden önce açık deliller, hikmetli sahafeler ve aydınlatici kitabı getiren peygamberler de yalanlanmıştı”¹⁹ sözleriyle üzülmemesini, hak davanın yolcularının başından sıkıntı ve kederin eksik olmayacağını ifade ediyordu. Kur’ân’ın azar azar indirilmesiyle, Hz. Peygamber’in (sav) başına gelen bu nevi bela ve musibetlere karşı endişeleri izale edilmiş ve kalbi takviye edilmiştir.²⁰

1.2. Muhataplarına Meydan Okuma ve Aciz Bırakma

Kur’ân nazil olduğu süreç içerisinde edip ve şairlere, bir benzerinin meydana getiremeyecekleri hususunda meydan okuması söz konusudur. Toptan nazil olsa, “bu çok uzun, bunun hepsinin bir benzerini nasıl meydana getirelim”, diye bir bahane ileri sürebilirlerdi.²¹ Bu tahaddi (meydan okuma) Kur’ân’da; onun benzeri bir sure,²² on uydurulmuş sure,²³ insanlar ve cinler bu Kur’ân’ın bir benzerini meydana getirmek için toplansalar ve birbirlerine arka olup yardım etseler, yine onun benzerini meydana getiremezler,²⁴ şeklinde ifade edilmektedir. Bunun yanında Kur’ân’da

¹⁷ Kehf, 18/6; Şuara, 26/3.

¹⁸ En’am, 6/33.

¹⁹ Al-i İmran, 3/184.

²⁰ Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşi, *el-Burhân fi ulûmi’l-Kur’ân*, tahk.: Yusuf Abdurrahman Mer’aşlı, Beyrut 1990, c. 1, s. 324; Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Manâhilü’l-irfân fi ulûmi’l-Kur’ân*, Beyrut 1988, c. 1, s. 54; Menna’ Halil Kattan, *Mebâhis fi ulûmi’l-Kur’ân*, Beyrut 1993, ss.107–109; Subhî Salih, *Mebâhis fi ulûmi’l-Kur’ân*, İstanbul ts., s. 52; Nureddin İtr, *Ulûmu’l-Kur’âni’l-Kerîm*, Dimaşk 1993, s. 29; Muhammed Ali es-Sâbûnî, *et-Tibyân fi ulûmi’l-Kur’ân*, Beyrut 1408/1988, s. 50; Muhammed Sâlim Muhaysin, *Târîhü’l-Kur’âni’l-Kerîm*, Medine 1401h., s. 13; Ğânim Kaddûrî el-Hamed, *Muhâdarât fi ulûmi’l-Kur’ân*, Amman 2003, s. 32; Musa İbrahim el-İbrahim, *Buhûsün menheciyyetün fi ulûmi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, Amman 1996, s. 24; Muhammed Safa, *Ulûmu’l-Kur’ân min hilâli mukad-dimâti’t-tefâsîr*, Beyrut 2004, II, 54.

²¹ ez-Zerkeşi, *age*, I, 324.

²² Bakara, 2/23; Yunus, 10/38.

²³ Hud, 11/13.

²⁴ İsrâ, 17/88.

serdedilen bu meydan okuma, Hz. Peygamber'in ağzından, bu defa Tevrat da ilave edilerek; "Bu ikisinden (yani Musa'ya ve bana inen kitaplardan) daha doğru bir kitap getirin de ben ona uyayım"²⁵ şeklinde bir adım daha ileriye götürülerek devam ettirilmiştir.²⁶

1.3. Ezberlenmesi ve Anlaşılmasını Kolaylaştırmak

Hz. Peygamber, ümmî olması nedeniyle, kendisine indirilen ayetleri yazamıyordu. Kısım kısım inince belliyor, ashabına ta'lim ediyor ve vahiy kâtiplerine de yazdırıyordu. Toptan inse bellemez, ashap da öğrenemezdi.²⁷ Bu konudaki ayetler açıktır:

"Sana vahyedilmesi tamamlanmadan Kur'ân'ı acele okumaya kalkma; Rab-bim, ilmimi artır, de"²⁸ "(Ey Muhammed), onu hemen okumak için dilini depreme. Onu (senin kalbinde) toplamak ve (sana) okumak bize düşer. O halde sana Kur'ân'ı okuduğumuz zaman onun okunuşunu izle. Sonra onu açıklamak bize düşer."²⁹

10

OMÜİFD

Kur'ân'ı Kerîm, okuma-yazma oranı düşük bir topluluğa indirilmiştir. Diğer peygamberler okuma-yazma bilirken³⁰ onların aksine Hz. Peygamber (sav) bilmiyordu. Şayet Kur'ân topluca indirilmiş olsaydı kayıt altına alınamayacağı için tamamının ezberlenmesi, manalarının anlaşılması ve ayetleri üzerinde düşünülmesi mümkün olmazdı. O nedenle Kur'ân parça parça indirilmiştir.³¹

²⁵ Kasas, 28/49.

²⁶ Osman Keskiöğlü, *Nüzûlünden Günümüze Kur'an'ı Kerim Bilgileri*, Ankara 1987, ss. 63-64.

²⁷ ez-Zerkeşî, *age*, c. 1, s. 324; Celeleddin es-Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, tahk.: Mustafa Dîb el-Buğa, Beyrut 1993, c. 1, s. 132.

²⁸ Taha, 20/114.

²⁹ Kıyame, 75/16-19.

³⁰ Diğer peygamberlerin hepsinin okuma-yazma bildiklerini ifade etmek ayrı bir çalışmayı gerektirir. Bunu bir yorum olarak almak daha uygun olacağı kanaatindeyim

³¹ ez-Zürkânî, *age*, c. 1, s. 55; Kattan, *age*, s. 110; Salih, *age*, s. 55; Muhaysin, *age*, s. 14; el-Hamed, *age*, s. 32; Musa İbrahim, *age*, s. 25.

1.4. Hükümlerde Tedricilik

Kur'ân'ın parça parça indirilmesinin bir diğer hikmeti de, Arapların İslamiyet'ten önce çok serbest bir hayat yaşamalarıdır. Şayet Kur'ân bütün halinde nazil olsa, yeni iman edenler emir ve nehiyleri kabul etmekte zorluk çekerlerdi. Bu nedenle hükümler de tedricen ikame edilmiştir. Yaratılış itibariyle de insanların itiyat edindikleri şeyleri bir anda değiştirmeleri mümkün değildir. İnsanı en iyi tanıyan Allah, kullarının yaratılışına uygun olarak peyderpey vazettiği emir ve yasaklarla onların yeni dine alışmalarını ve kaynaşmalarını murat etmiştir.

Kötü alışkanlıkların terk edilmesi veya ibadetler gibi yeni alışkanlıkların kazanılması öyle bir anda olabilecek şeyler değildir.³² O nedenle özellikle içki, kumar ve zina gibi kötü alışkanlıkların bırakılması konusunda Kur'ân, meseleyi uzun bir zaman dilimine yayarak halletme yoluna gitmiştir. Bu konu ileride bir örnekle yeniden ele alınıp işlenecektir.

1.5. Allah Tarafından İndirildiğine Delil Olması

Kur'ân, yirmi iki yılı aşan bir süre içinde, belli aralıklarla ayet veya ayetler halinde indirilmiştir. İnsanlar Kur'ân'ı okuyorlar ve onu, sözleri bakımından birbiriyle uyumlu, sağlam, ince bir şekilde birbiriyle bağlantılı; manaları itibariyle birbiriyle irtibatlı, üslubu sağlam, ayet ve sureleri arasında eşsiz bir uyum olduğuna şahit oluyorlardı. Şayet o bir insanın sözü olsaydı yer vermiş olduğu değişik olay, bağlantı ve münasebetler bakımından onda birbirinden kopuk, alakasız ve bağlantısız cümleler bulmak mümkün olurdu. Oysa *Kur'ân, Allah'tan başkası tarafından indirilmiş olsaydı, onda birbirini tutmaz çok şeyler bulurlardı*,³³ ayetinde de ifade edildiği üzere onda her yönüyle birbiriyle uyum ve uygunluktan başka bir şey bulmak mümkün değildir.³⁴

³² Kattan, *age*, s. 111; Salih, *age*, s. 56; es-Sâbûnî, *age*, s. 53; Muhaysin, *age*, s. 14; el-Hamed, *age*, s. 33; Musa İbrahim, *age*, s. 25.

³³ Nisa, 4/82.

³⁴ ez-Zürkânî, *age*, c. 1, s. 61; Kattan, *age*, s. 115; es-Sâbûnî, *age*, s. 58; Muhaysin, *age*, s. 15; el-Hamed, *age*, s. 32.

1.6. Ahlak ve Eğitimin Hedeflenmesi

İnsanların ahlak ve eğitim bakımından yetiştirilmeleri, kısa sürede olacak bir hadise değildir. Zihin, akıl, nefis ve vücudun hayra ve doğruluğa yönlendirilmesi ve bu yönde gelişimin sağlanması uzun bir zamanı gerektirir. O nedenle Kur'ân, model olabilecek bir İslam toplumu oluşturmak için azar azar inerek nefislerin ıslahını, iyi ve müspet hareketin doğruluğunu, şahsiyetin oluşumunu ve insanın varlığının kemale ermesini hedeflemiştir.³⁵

Bu izahlardan anlaşılıyor ki, değişik olayların cereyan etmesi, vuku bulan bu olaylar karşısında sebatı, muarızları karşısında duruş sergileyebilmesi; müminlerin teselli ve teşvik edilmesi gibi değişik gerekçelerle Cenab-ı Hakk, Kur'ân'ı Kerîm'i parça parça indirmiştir. Bu şekilde, yirmi üç yıllık zaman süresi içinde, kulu Muhammed (sav) ile diğer inananların kalplerini takviye etmiş ve onlara destek olmuştur. Bunun yanında Kur'ân'ın yirmi üç yıllık bir süreçte indirilmesi, inanan inanmayan herkesin malumu olan bir husustur.³⁶

1.7. Kendisi Uydurdu İftirasının Reddedilmesi

Merhum Ömer Nasuhi Bilmen'in (ö. 1971) tespitiyle; Kur'ân'ın tamamı birden nazil olsaydı, başkaları tarafından evvelce düşünülüp tertip edilmiş olması görüşü hâsıl olabilirdi. Parça parça indirilmiş olması ise bu görüşe imkân bırakmamıştır.³⁷

1.8. Sorunların Giderilmesi

Hız. Peygamber'in (sav) davetini kabul etmeyenler, her vesileyi değerlendirerek onu aciz bırakma, kendilerine göre cevap veremeyeceği sorularla onu sıkıştırma ve peygamberliğini sorgulamaya kalkışıyorlardı. Bu doğrultuda kendisine kıyametin ne zaman kopacağı,³⁸ azabın çabuk gelme-

³⁵ ez-Zürkânî, *age*, c. 1, s. 57; Kattan, *age*, s. 116-117; Itr, *age*, s. 32-33.

³⁶ Kur'ân'ın ayet ayet, parça parça indirildiği müsteşrikler tarafından da beyan edilen bir husustur. Theodor Nöldeke, *Geschichte des Qorans*, yy., 1961, s. 29.

³⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi, Tabakatü'l-Müfessirîn*, İstanbul 1973, c. 1, s. 15.

³⁸ A'raf, 7/187; Ahzab, 33/63; Naziat, 79/42.

si,³⁹ ruh⁴⁰ ve Zü'l-Karneyn⁴¹ hakkında sorular yöneltiyorlardı. Bunun sonucunda hakikatleri bütün yönleriyle ortaya koyan ve suallerine delilleriyle cevaplar veren ayetlerle nazil olması, Kur'ân'ın peyderpey indiriliş hikmetlerindedir.⁴² Hâlbuki Kur'ân'ı Kerîm bir defada nazil olsaydı, bunlara Kur'ân diliyle cevap vermek mümkün olmayacaktı.⁴³

1.9. Hakkı Desteklemek ve Batılı Hükümsüz Kılmak

Nazil olan her bir ayetle hak davanın desteklenmesi sağlanıyor ve onun hasımlarının batıl inanç ve düşünceleri hükümsüz kınıyordu. Bu sayede hak ve hakikatin doğruluğu ve gerçekliği teyit ediliyor ve batılın ortaya attığı her konu açıklanma imkânı buluyordu. Bunun sonucu olarak Hz. Peygamber (sav) ve ona inananlar davalarını gerçekleştirmeleri konusunda cesaretleniyordu. Kalpleri huzura kavuşuyor ve gönülleri hak olan davalarını yerine getirebilmeleri doğrultusunda sebat ediyordu.⁴⁴

1.10. Batıl İnançlardan Uzaklaşmak

Kur'ân'ın nüzûl sürecinde, inen her bir ayetle batıl bir inançtan, fasit bir ibadet şekline ve alçaltıcı bir adetten insanlığın uzaklaştırılması hedeflenmiştir. Bu hedeflerin gerçekleştirilmesinde ehem, mühime tercih edilerek tedrici bir yol takip edilmiştir. Bu sayede insanlar zorlanmadan ve fark ettirilmeden tekâmül etme imkânı bulmuşlardır. Özellikle inkârda inatçı gönüllerin yumuşaması ve İslam'a ısınması bu süreçte daha kolay olmuştur.⁴⁵

1.11. Müminleri Teselli Etmek

Bir rivayete göre Kur'ân'ın üçte birini bir rivayete göre yarısına yakınını oluşturan kıssalarla Allah, sıkıntıya düştükleri zamanlarda kendilerinden

³⁹ Hacc, 22/47; Ankebut, 29/53-54.

⁴⁰ İsrâ, 17/85.

⁴¹ Kehf, 18/83.

⁴² ez-Zürkânî, *age*, c. 1, s. 59; Kattan, *age*, ss. 109-110; Itr, *age*, s.30-31; es-Sâbûnî, *age*, s. 53; el-Hamed, *age*, s. 32; Musa İbrahim, *age*, s. 25.

⁴³ Bilmen, *age*, c. 1, s. 16.

⁴⁴ ez-Zürkânî, *age*, c. 1, s. 48.

⁴⁵ *ae*, c. 1, s. 50.

önce gelip geçen kavimlerin durumlarını ifade eden olaylarla inananları desteklemiştir. Yaşadıkları olaylarla mütenasip kıssa seçimi müminlerin, sıkıntılara karşı dik durabilme, musibetler karşısında sabretme ve belalara karşı sebat etme özellikleri kazanmalarına vesile olmuştur. Bunun yanında değişik olaylar vesilesiyle Kur'ân'ın değişik yerlerine serpiştirilen kıssalarla Allah, inananların ibadetlerde, hayır işlerinde ve güzellikleri sürdürmede azim ve kararlılık göstermelerini desteklemektedir.

1.12. Olayları Aydınlatmak

Kur'ân, nazil olmaya başladığı andan itibaren süren yirmi üç yıllık süreç içerisinde cereyan eden olaylara cevap olması bakımından parça parça indirilmiştir. İslam tarihinde "ifk hadisesi" olarak yer alan, Hz. Âişe r.ah. atılan iftira olayı, Nûr suresinin 11-26. ayetlerinde izah edilerek günahsızlığı ispat edilme imkanı bulmuştur. Ayrıca Araplar arasında var olan boşama usullerinden zihar âdetinin kaldırılması ve buna tevessül eden kimseye verilecek ceza ve çözüm yolları Mücadele suresinin 1-3. ayetlerinde izah edilmektedir.⁴⁶ Kur'ân bir defada nazil olsaydı, sonradan Hz. Peygamber'e getirilen bu ve benzeri meselelerin halli mümkün olmazdı.

1.13. Yanlışları Düzeltmek

Yapmış oldukları hatalardan dönüş yapmaları için Müslümanların dikkatlerini çekmek Kur'ân'ın peyderpey indiriliş hikmetlerinden biridir. Bu süreçte, inananlar arasında cereyan eden olaylarda, doğrunun ne olduğu indirilen ayetlerle ortaya çıkabilmektedir. Hiç şüphe yok ki, insanlar değişik zamanlarda yanlışlar yapmışlardır. Tabii olarak bu yanlışların düzeltilmesi, olayın gerçekleştiği anda nazil olan ayetlerle çözüme kavuşabilme imkânı bulmuştur. Al-i İmran suresinin 121. ayetinde Uhud gazvesiyle ilgili; Tevbe suresinin 25-27. ayetlerinde de Huneyn savaşı ile alakalı yapılan hataların düzeltilmesi hakkındaki ayetler, bu konuya yer verilen önemli örneklerdendir.⁴⁷

⁴⁶ *ae*, c. 1, s. 50.

⁴⁷ *ez-Zürkânî, age*, c. 1, s. 51.

1.14. Münafıkları Tespit Etmek

Münafıklardan Allah'ın düşmanlarının durumunu ortaya çıkarmak, Peygamber (sav) ve Müslümanlara karşı gizli düşmanlıklarını ve çevirdikleri desiseleri gözler önüne sermek; düşmanlıklarına karşı tedbir almak ve kötülüklerinden emin olmak için, Kur'ân uzun bir süreçte indirilmiştir.⁴⁸

Kur'ân'ı Kerîm'i baştan sona okuyan kimse ondaki ifadenin muhkemliği, harf ve kelimelerinin dizilişindeki inceliği, üslûbunun sağlamlığı, bağlantıları arasındaki kuvvetliliği, kelimeleri, ayetleri ve sureleri arasındaki uyumluluğu itibariyle eliften yaya eşsiz bir ahenk görecektir. Bu özellikleri itibariyle Kur'ân'a bakıldığında, "Eğer o, Allah'tan başkası tarafından (indirilmiş) olsaydı, onda birbirini tutmaz çok şeyler bulurlardı"⁴⁹ ayeti tecelli etmektedir.

Kur'ân'ın nüzûl sürecine ister harf, kelime, ayet ve sureleri yönüyle, yani nazım itibariyle; isterse yer verdiği konular bakımından, yani muhteva yönüyle baktığımızda tedrici olarak bir gelişmenin olduğunu söylemek mümkündür. Şimdi Kur'ân'ın nazım yönü bakımından değişme ve gelişimine örnek olmak üzere bazı surelerini ele alıp inceleyelim.

2. Kur'ân'ın Nazım Yönünden Gelişimi

Kur'ân'ı Kerîm'in nüzûl sürecine bakıldığında; bazı ayetlerinin kısa, nazımlı ve secili, bazılarının ise daha uzun olduğu görülecektir. Özellikle Mekke'de nazil olan surelerin sonları oldukça secili ve ahenklidir.⁵⁰ Örnek olması bakımından ilk nazil olan surelerden Alak ve Müddessir surelerinin ilk ayetlerini okuyalım:

İkra' bismi Rabbike'l-lezî halek,

Haleka'l-insâne min alak,

İkra' ve Rabbüke'l-ekrem,

⁴⁸ *ae*, c. 1, s. 52.

⁴⁹ Nisa, 4/82.

⁵⁰ Rahman suresi, Medine'de nazil olmasına rağmen ayetleri kısa ve sonları secilidir.

Ellezî alleme bi'l-kalem,

Alleme'l-insâne mâ lem ya'lem.

Bu kısa ve veciz ifadelerle Cenab-ı Hak, kıraat, Rab, hilkat, insan, ilim ve kalem gibi ifadelerle dönemdeki sıradan insanların gündemlerinde olmayan evrensel meselelere değinmektedir.

Yâ Eyyühe'l-müddessir,

Kum fe enzir,

Ve Rabbeke fe kebbir,

Ve siyâbeke fe tahhir.

Ve'r-rucze fehcur,

Ve lâ temnün testeksir,

Ve li Rabbike fe'sbir.

İlk nüzul gurubunda açık bir hitap olmadan ve muhatabın adı zikredilmeden sadece "ikra" emri ilahisi verilmişti. Bu nüzul gurubunda vahyin muhatabı Hz. Peygamber'in şahsıdır. Burada vahyin seçkin ve açık bir tanımlanışından sonra altı temel düstur veya tavsiye söz konusudur.⁵¹

Nübüvvetin ilk yıllarında Mekke'de nazil olan bu surelerin sonları, görüldüğü gibi birbirleriyle ahenkli ve secili bir şekilde sona ermektedir.

Öncelikle Kur'ân'ın nazım yönünden nüzûl sürecine kısa bir göz atmak gerekir. Hicri 2. ve 3. asırlardan itibaren siyer müellifleri ayetlerin nüzûl sırasını göz önüne alarak Hz. Peygamber'in hayatıyla ilgili eserler vücuda getirmeye çalıştılar. Bunun yanında İslam hukukçuları ve kelimciler de, nasih-mensuh ayetleri göz önüne alarak ahkâmı ilgili meseleleri halletme ve İslam akaidini ortaya koyma doğrultusunda bir gayret ortaya koydular. Bunlar gerekli olan çalışmalardı. Ancak yapılacak bu tür çalışmalarda ayetlerin tespiti neye göre yapılmalıdır? İşte burada Kur'ân'ın

⁵¹ Mehdi Bâzergan, *Adım Adım Vahiy*, Ankara 1999, s. 54.

nüzûlü sürecinde neyi esas almamız, nasıl hareket etmemiz gerektiği akla gelmektedir. Bir yol olarak az önce örneklerini sunduğumuz Alak ve Müddessir surelerinde ortaya konulduğu gibi Mekke'de nazil olan surelere nazım yönünden bakıldığında kısa ve secili olmaları yönüyle ayrılmaktadır. Yani Mekke'de veya Medine'de nazil olan sureleri tespit etmek, bu konuda bir yol olarak kabul edilebilir. Örnek olması bakımından, Medine'de hicretin onuncu yılında Hz. Peygamber'in ömrünün sonlarına doğru nazil olan Maide suresinin birinci ayetiyle dokuzuncu ayetlerine bakıldığında ise nazım yönü itibariyle uzun ayetler olduğu görülmektedir. Bu ayetler içinde örnek olması bakımından birinci ayeti görelim:

“Yâ eyyühe'l-lezîne âmenü evfû bi'l-ukûd, ühillet leküm behîmetü'l-en'âmî illâ mâ yütîlâ 'aleyküm ğayra mühilli's-saydi ve entüm hürum. İnne'l-lâhe yehkümü mâ yürîd.

Bu ayet, Mekke'de nazil olan ayetlerle mukayese edildiğinde nazım yönünden daha uzun ve içerik itibariyle de ahkâmla ilgili meselelere yer verdiği görülecektir. Bunun yanında az kelimeyle çok söz ifade etmesi bakımından bu ayetle ilgili Arap filozofu el-Kindî'den (ö. 252/866?), dostları Kur'ân'a benzer bir şey yapmasını isterler. O da arkadaşlarına onun bir benzerini yapabileceğini söyler. Uzun bir müddet bir köşeye çekilerek çalışır. Sonra arkadaşlarına gelerek onlara: “Allah'a yemin ederim ki, ben ona benzer bir şey yapmaya muktedir olamadım. Hiç kimse de bunu yapmaya güç yetiremez. Mushafı açtım, karşıma Mâide suresi çıktı. İlk ayeti ahde vefa ile başlayıp, ahitleri bozmaktan nehyetmekte, genel olarak helal kılmakta, sonra istisnadan sonra bir istisnayı istisna etmektedir. Daha sonra da kudret ve hikmetini bildirmektedir. Bunların hepsi iki satırda anlatılmaktadır. Böylesine geniş ifadeyi hiç kimse iki satıra sığdıramaz. Bu kadar geniş ifadenin anlatılabilmesi için ciltlerle eserin yazılması gerekir”⁵² sözleriyle acziyetini ifade etmektedir. Bu ifadeler,

⁵² Kurtubî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, tahk.: Abdülhal b. Abdülmuhsin et-Türkî, Beyrut 2006, c. 7, ss. 245-246; İbn Atıyye, Kâdî Ebu Muhammed Abdülhak b. Galip, *el-Muarraru'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*, tahk.: Abdüsselam Abdüşşafi Muhammed, Beyrut 2001, c. 2, s.145; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Ankara 1988, c. 1, ss. 15-16.

Kur'ân'ın sözlerinin dizilişleri bakımından aynı dili kullanan en yüksek edip ve âlimlerin bile onun bir benzerini meydana getiremedeki acziyetlerinin itirafıdır.

Kur'ân'ın nüzûl sürecine nazım yönünden bakıldığında bir tedricilik var mı, yok mu? Yukarıda örnek olarak verilen Mekke ve Medine döneminde nazil olan ayetler arasında; yavaş yavaş kelime sayılarının artması, ayet-i kerimelerin uzaması ve bunun yanında yer verilen konuların değişmesi gibi bir durum ve gelişim söz konusu mu, değil mi? Bu konuya da açıklık getirmek gerekir. Ancak ayet veya surelerin Mekke veya Medine'de nazil olmasıyla ilgili farklı görüşler vardır. Hicretten sonra Mekke'de nazil olmasına rağmen Medine'de nazil olan surelere dâhil edilen ayetler de söz konusudur. Dolayısıyla bazen surelerin iç içe olması nedeniyle bu sorulara hemen cevap bulabilmek öyle kolay değildir.⁵³ Tefsir ve Kur'ân tarihi kitaplarında ayet ve surelerin nüzûl sırasıyla ilgili bilgilere yer verilmektedir. Ancak bunlar arasında bir tedahül söz konusudur.

18
OMÜİFD

Belki söz konusu eserlerin müelliflerinin tenkit ve delillendirme konusundaki cesaretlerinin az olması buna gerekçe olabilir. Fakat bu mazeret beyanı, gerçeği ortadan kaldıramaz. Bunun yanında oryantalistlerin Kur'ân'ın nüzûlüyle ilgili yaptıkları çalışmalara baktığımızda, belki onların istidlal konusunda biraz daha cesur davrandıkları söylenebilir. Fakat bu defa da onların, bireysel ve yanlı düşüncelerinden kurtulamamaları bakımından başka bir sıkıntıyla karşı karşıya gelinmektedir. Acaba konuyu Kur'ân'a götürerek, nüzûl süreci ve bilinen tarihi olaylar göz önüne alınarak bir tespit yapma imkânı bulunabilir mi? Bu sorulara cevap aramak gerekir. Şimdi Kur'ân'ın nazım yönünden gelişim sürecine ışık tutması bakımından bazı surelerini örnek olarak sunmak isabetli olacaktır.

Hicri 1. ve 2. yıllarda nazil olan Hümeze suresi kelime sayısı itibariyle 33, ayet sayısı bakımından 9 ayettir. Hicri 4. ve 5. yıllarda nazil olan

⁵³ Sabır Hasan Muhammed Ebu Süleyman, *Mevidü'z-zam'ân fî ulûmi'l-Kur'ân*, Bombay 1974, s. 18.

Taha suresi kelime sayısı 1342, ayet sayısı 142'dir.⁵⁴ Hicretin sonlarına doğru nazil olan Maide suresinde kelime sayısı 2636, ayet sayısı ise 125'tir.⁵⁵ Nazil olan ayetlerin kelime sayılarını, örnek olarak verdiğimiz sureler göz önüne alınarak mukayese edildiğinde karşımıza 33, 1342 ve 2636 rakamları çıkmaktadır. Ayetlerde yer alan kelime sayısı itibariyle de bu üç sure farklılık arz eder. Daha önce nazil olan Hümeze suresi 3, 4, ve 5 kelimelik uzunluktaki ayetlerden oluşur. Bu üç sureye göre ortalarda nazil olan Taha suresi 2 kelimelik uzunluktan 27 kelimeye kadar 22 farklı ayet uzunluğuna sahiptir. Peygamberliğin sonlarına doğru nazil olan Maide suresi ise 7 kelimededen başlayıp 64 kelimelik uzunluğa kadar 39 farklı ayetten müteşekkildir.⁵⁶ Verilen rakamlardan da görüleceği üzere yıllara göre nazil olan surelerin kelime sayılarında da bir artış gözlenmektedir.

Bir fikir vermesi bakımından konuyu yıllara vurarak karşılaştırdığımızda, Hz. Muhammed'in (sav) peygamberliğin ilk yılında nazil olan surelerin kelime sayısı 388'dir. İkinci yıl 1672, üçüncü yıl ise 5340 sayısına ulaşmaktadır. Hicretten sonrasına göz atacak olursak, ilk yıl 42039, ikinci yıl 45707 ve son yıl nazil olan surelerin kelime sayısı 75051 olarak ifade edilmektedir.⁵⁷ Burada şunu arz etmek gerekir. Cenab-ı Hakk için, indirildiği ayet ve surelerin tedrici olarak yıllar geçtikçe kelimelerinin sayısını da artırması gerekir diyemeyiz. Allah'ın bu şekilde kendisini bir sınırlandırması da söz konusu değildir. Ancak sünnetullahın bu şekilde tahakkuk ettiği söylenebilir. İnsanların ihtiyaçları, eğitim ve gelişim süreci arttıkça ayet-i kerimelerdeki kelime sayılarının da arttığı gözlenmektedir. Allah, parça parça veya azar azar indirdiği ayetlerin sayısını gittikçe arttırmak suretiyle erdemli, şahsiyetli ve model bir toplum inşa etmeyi hedeflemekte olduğu söylenebilir. Tabî olarak böyle bir dönüşümün bir anda sağlanması mümkün değildir. Fıtratın gereği olarak, böyle bir deği-

⁵⁴ Mekke'de nazil olan sureler, kısa ayetlerden oluştuğu için ayet sayılarının fazla olması tabiidir.

⁵⁵ Mehdi Bâzergan, *Kur'an'ın Nüzûl Süreci*, Ankara 1998, s. 30.

⁵⁶ *Ae*, s. 46.

⁵⁷ *Ae*, s. 129 vd.

şim ve dönüşüm uzun süreci ve azdan çoğa, basitten mürekkebe doğru bir seyri gerektirir. Her halde ayetlerle ortaya konulan bu süreç, zikredilen oluşumun en bariz delilidir.

3. Kur'ân'ın Muhteva Yönünden Gelişimi

İşlenen konuların çokluğu açısından hiçbir kitap, Kur'ân kadar farklı hususlara yer vermemiştir. Tarih, edebiyat, felsefe ya da herhangi bir konuda kaleme alınan bir kitaba bakıldığında, kendi alanıyla ilgili konulara yer verildiği görülecektir. Ancak Kur'ân'a bakıldığında farklı ilimlere ait birçok bilgiye rastlamak mümkündür. O, bu konulardan bazısına dolaylı olarak yer vermekte, bazısına da işaret etmektedir. Bu kitap; güzel bir belagat ve ikna edici delillerle gelmiş, ilim ve felsefe alanına girmiş, tıp, tabiat, arz ve semanın oluş kanunlarından bahsetmiştir. Şüphesiz Kur'ân, ilim adamlarını, filozofları ve fakihleri aciz bırakan birçok konuya yer vermiştir. Bunun yanında, insanların başlarından geçen olaylara, Kur'ân'ın yarısına yakınını oluşturduğu ifade edilen kıssalara yer vermektedir. Ayrıca Kur'ân'a bakıldığında huşuyla itaati, savaşla barışı birlikte görmek mümkündür. Çok yönlü bir üslubu ve anlatımı vardır. Mesela Enfal suresinde savaşla ilgili bir ayette: *“Ey iman edenler, bir toplulukla karşılaştığınız zaman sebat edin ve Allah'ı çok anın ki, başarıya erişesiniz”*⁵⁸ ifadeleriyle vuruşmak üzere karşı karşıya gelen topluluktan bahsedilirken birden sebatan ve Allah'ı çok anmaktan ve dolayısıyla kurtuluşa ermekten bahsederek olaya manevi bir boyut katılmaktadır.

Yukarıda Kur'ân'ı Kerim'in değişik ilimlere yer verdiğiinden bahsetmiştik. Zihinlere Kur'ân'ın tarih, edebiyat, felsefe ve bunun gibi her ilimden bahsetmektedir gibi bir soru gelebilir. Bilinmelidir ki, Kur'ân'ın ne böyle bir zorunluluğu ne de böyle bir hedefi vardır. Ancak çok değişik meselelere değindiğini söylemek mümkündür. Yanı Kur'ân bir tarih, edebiyat veya felsefe kitabı değil ama tarihçiler ondan istifade ederler; edebiyatçılar, düşünürler, dилciler ondan faydalanırlar. Müzikle ilgilenenler bile ondan yararlanırlar. Kur'ân'ı Kerim elbette indirildiği yörenin

⁵⁸ Enfal, 8/45.

kullandığı kavramlardan, bölgede mevcut bilgi birikimi, kültür yapısı ve geleneklerden istifade etmektedir.

Bütün evrensel fikirler ve düşüncelerin hayat bulabilmesi, varlığını ortaya koyabilmesi için zorunlu olarak belli yöredeki insanlar tarafından benimsenmesi ve hayat bulması gerekir. Ancak bu sayede örnek, ideal toplum modeli oluşturulabilir. Dolayısıyla Kur'ân'ın da Arap yarımadasında Hazreti Peygamber (sav) ve çevresindeki insanların kullandığı, bildiği kavramları, gelenek ve göreneklere hayata geçirmesi kadar tabii bir şey olamaz. Ancak bir farkla ki, Kur'ân var olan ve bilinen bu kavramlara, kültüre ve geleneklere kendi rengini vermiştir. Salât, hac, zekât ve bunlar gibi Arap toplumunca bilinen kelimelerin içeriği, Kur'ân nazil olmaya başladıkça değiştirilmiştir. Dolayısıyla Kur'ân, insanların belleklerini şekillendiren ve hafızalarını belirleyen kavramların içini yeniden oluşturmuş, bunun sonucunda insanın, belirlenen yeni kavram ve değerler üzerinden yeniden inşasını gerçekleştirmiştir.

Kur'ân'ı Kerîm'in muhatabı sadece çağdaşı olan Araplar da değildir. *"Biz seni ancak bütün insanlara müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdik fakat insanların çoğu bilmezler"*⁵⁹ ayetiyle Hz. Peygamber'in bütün insanlığa gönderilen bir elçi olduğu özellikle vurgulanmaktadır. Bunun yanında Kur'ân'ın konusu sadece insan da değildir. Bitkiler, hayvanlar, dağ, taş, kâinat, bütünüyle gökler ve yer Kur'ân'ın kapsam alanına girer. Kur'ân onlardan bahseder. Getirilen deliller ve kullanılan deyimler birbiriyle o kadar ahenkli ve anlaşılır olarak serdedilir ki, en sade vatandaştan en üst seviyede felsefi birikime sahip olan kimse de ondan istifade eder. Dolayısıyla çeşitliliği itibariyle Kur'ân, başka hiçbir kitaba nasip olmayan bir özelliğe sahiptir. Bu kadar çeşitlilik ve farklılığa rağmen Kur'ân'da yer alan ayet ve sureler arasında bir karmaşa, karışıklık, düzensizlik ve yönlemsizlik yoktur. Bir defada oturulup yazılan üç beş satırlık bir yazıyı bile düzeltmek için onca gayret gösterildiği bilinen bir gerçektir. Yirmi üç yıllık bir sürede nazil olan bir kelim, değişik zamanlarda, değişik olaylar

⁵⁹ Sebe, 34/28.

üzerine indirilmiş olmasına rağmen onda bir çelişki olmaması bir beşerin ortaya koymakta aciz kalacağı bir eser olduğunun kanıtlarından biridir.⁶⁰

Kur'ân'ın bu kadar çeşitli konulara yer vermesi ve içerik yönü itibarıyla de aynı ayette birden fazla konuya değinmesi göz önüne alındığında ayet ve surelerinin birbiriyle irtibatı konusunu tespitinde bazı zorlukların olabileceği göz ardı edilmemelidir. Bu durumda Kur'ân'ın nüzûl süreciyle ilgili bazı değişmez bilgilerin olması gerekir. Mesela vahyin 610 yılında başlaması, hicretin 622 yılında vuku bulması ve Hz. Peygamber'in 632 yılında vefat etmesi bunlardan sayılabilir. Hz. Ömer'in Müslüman oluşu hicri 4. yıla denk gelmektedir. Hz. Ömer'in kız kardeşinin evinde Taha suresinin okunduğuna şahit olması göz önüne alındığında bu surenin h. 4. yıldan önce nazil olduğu sonucu çıkarılabilir. Bunun yanında Sad suresinin, Hz. Ömer'in Müslüman oluşundan hemen sonra nazil olduğu söylenmektedir. Dolayısıyla bu sure de h. 4. yılda nazil olan surelerden biridir. Mesela Meryem suresini 2. Habeşistan hicretinde Cafer b. Tayyar'ın, Habeş Kralı Necaşi'ye okuduğu yine bilinen bir husustur. Hicri 5. yılda gerçekleşen bu olay, surenin nüzûl tarihi için de bir kayıt olma özelliğine sahiptir. Rum suresi, Sasaniler'in 615-616 yıllarında Bizanslılara karşı kazandıkları son zaferi ifade etmektedir. Bu durumda surenin hicri 6. veya 7. yıllarda nazil olduğu söylenebilir. Hicri 5. yılda vuku bulan Ahzab savaşı, surenin bu tarihlerde nazil olduğuna; hicri 6. yılda Hudeybiye dönüşü nazil olan Fetih suresi de aynı şekilde bu tarihte nazil olduğuna işaret etmektedir. Bunları çoğaltmak mümkündür.⁶¹

Burada şu hususu da ifade etmek gerekir. Muhteva itibarıyla bakıldığında Kur'ân'ı Kerîm'in aşağı yukarı % 97'si kıyamet ve ahirete yönelik ayetler; geçmiş peygamberlerin risaleti ve bu peygamberlerin ümmetlerinin başlarına gelen olaylar; Hz. Peygamber'in risaletine yer veren ayetlerin yanında çağdaşı olan Müslüman-münafık-kâfir ve ehl-i kitapla ilişkileri; cihat, terbiye ve ahkâmla ilgili ayet-i kerimeler oluşturmaktadır. Bu-

⁶⁰ Abdullah Şehate, Kur'ân'ın bu özelliğinin tahaddî olduğuna yer vermektedir. Abdullah Şehâte, *Ulûmü't-tefsîr*, Kahire 2001, ss. 74-75.

⁶¹ Başka örnekler için bakınız: Bâzergan, *Kur'an'ın Nüzûl Süreci*, ss. 136-137.

nun yanında insanın yaratılışı, cin, şeytan veya Hz. Peygamber'in ailesi ve eşlerine ilişkin sınırlı sayıdaki ayetler de bulunmaktadır.⁶²

Kur'ân'ın içerik itibariyle nüzûl sürecinin değişkenlik arz ettiğini ifade etmeye çalıştık. Bu açıklamalar ışığında bakıldığında Kur'ân'ın, konularının çeşitliliği açısından olduğu gibi keyfiyet açısından da bir gelişmenin olduğu söylenebilir. Aynı konu özellikle yasak içeren bir hükümse, bunun geniş zamana yayılarak teşri kılındığı gözlemlenmektedir. Bunu Kur'ân kendisi de ifade etmektedir. “(Bu sana indirilen), *hikmet sahibi* (ve) *her şeyden haberdar olan* (Allah) *tarafından ayetleri sağlamlaştırılmış, sonra da açıklanmış bir kitaptır*”⁶³ Kur'ân'ın, “*ayetleri açıklanmış*”⁶⁴ bir kitap olabilmesi, sonra gelen ayetlerin öncekilerini açıklayabilmesi için bir nüzûl sürecinin olması gerekir. Bu süreçte sonra inen ayetler öncekileri açıklayacak, bunun yanında insanlar da yaptıkları hataları göreceklere de yavaş yavaş onlardan vazgeçmeleri sağlanmış olacaktır. Ayrıca ahlaki güzellikler de zamana yayılarak benimsenme fırsatı bulacaktır. Özellikle insanların kötü alışkanlıklarını terk etmeleri öyle kolay bir şey değildir. Bu durumu Hz. Aişe validemiz; “*İlk inen ayetlerde 'İçki içmeyin' emri olsaydı, insanlar, 'asla içkiyi bırakmayız' derlerdi*”⁶⁵ şeklinde çok veciz bir şekilde ifade etmiştir. Aynı şekilde zina ve kumar gibi kötü alışkanlıkların da, belli bir süreçte yasaklanması bunun delilidir.⁶⁶

4. Kur'ân'ın Tertibi

Yirmi iki yılı aşkın bir sürede inişi tamamlanan Kur'ân'ı Kerîm, Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ebu Bekir döneminde bir araya getirilmiştir. Sonra Hz. Osman döneminde yeniden bir araya getirilerek çoğaltılmış ve İslam coğrafyasının değişik şehirlerine gönderilmiştir. Burada ifade edilmek istenen husus, Hz. Ebu Bekir dönemindeki cem' veya Hz. Osman dönemindeki istinsah ve teksir hadisesinin mahiyeti değil, bir

⁶² Ae, s. 163.

⁶³ Hud, 11/1.

⁶⁴ Fussilet, 41/3.

⁶⁵ es-Suyûtî, *age*, c. 1, ss. 132-133; Muhammed Safa, *age*, c. 2, s. 54.

⁶⁶ Subhî Salih, *age*, s. 56.

araya getirilen Mushaf'taki ayet ve surelerin tertibi olacaktır. Her iki olayda da, Kur'ân'ın bir araya getirilmesinde surelerin nüzûlü değil, farklı bir usul uygulanmıştır. Kur'ân'ın tertibinin tevkîfi olduğunu yani biz-zat Hz. Peygamber tarafından yapıldığını söyleyen olduğu gibi, sahabe-nin içtihatlarıyla ya da kısmen Hz. Peygamber tarafından kısmen de sa-habenin içtihadıyla olduğuna dair farklı görüşler bulunmaktadır.⁶⁷ Sonuç itibariyle bizim konumuzu ilgilendiren husus, surelerin tertibinin nüzûl sırasına göre olmadığıdır.

Nüzûl sırasına göre bir Mushaf örneğinin olduğuna dair de görüşler söz konusudur. Hz. Ali'nin Hz. Peygamber'in vefatından sonra evine kapanarak Kur'ân'ı Kerîm'i nüzûl sırasına göre cem ve tertip ettiğine dair bir rivayet bulunmaktadır.⁶⁸ Böyle bir eserin olup olmadığı tetkik edildiğinde, "Hz. Ali tarafından yapılan tertip şu şekildedir" kaydına yer verildiği, ardından sure tertibine yer verilen bir bilgiye veya sure tertibiyle ilgili bir listeye yer verilmediği görülmektedir.⁶⁹

24

OMÜİFD

Nazil olan ayetlerin hangi surenin, hangi ayetinden önce veya sonrasına konulacağı ile ilgili birçok hadis rivayet edilmiştir. Bu yönüyle bakıldığında ayetlerin tertibinin tevkîfi olduğu konusunda bir icma vardır denilebilir.⁷⁰

5. Kur'ân'ın Nüzûl Sürecinin Tefsir İlmindeki Yeri

Kur'ân'ı Kerîm'in nüzûlü yirmi iki yılı aşkın bir sürede gerçekleşmiştir. Uzun yıllar, mevsimler, aylar, gece ve gündüzleri kapsayan bir süreçten bahsetmekteyiz. Bu ayet ve surelerin büyük çoğunluğu Mekke'de, bir kısmı Medine'de nazil olmuştur. Bir insana değişik zaman ve mekânlarda nazil olan, altı bini aşkın ayet ve yüz on dört sureden oluşan Mushaf, beşerin sağlık ve hastalık gibi fitrî özellikleri de göz önüne alındığında, bu kadar geniş bir metni muhafaza, yaratılış özelliklerinin fevkinde kapa-

⁶⁷ Muhammed b. Lütfî es-Sabbağ, *Lemhât fi ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut 1990, s. 76.

⁶⁸ es-Suyûtî, *age*, c. 1, s. 195.

⁶⁹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, Beyrut 1978, s. 41.

⁷⁰ es-Suyûtî, *age*, c. 1, s. 173; İbn Akîle, *age*, c. 2, ss. 6-9.

site gerektirmektedir. Daha doğru bir ifadeyle beşerin kaldıramayacağı bir yükür.

Hız. Peygamber, nazil olmaya başladığı andan itibaren, indirilen ayetleri unuttur veya eksiltirim endişesiyle sürekli tekrar ettiği, bu konuda endişe etmemesi gerektiği,⁷¹ unutturmayacak⁷² ve onu koruyacak olanın Allah olduğu⁷³ Kur'ân'ın beyanıdır. İnen ayetler yalnızca Hız. Peygamber tarafından değil, O'nun talimiyle erkek ve kadınlardan oluşan sahabeye de ezberlettiriliyordu. Kur'ân'ın muhafazası konusunda sadece ezber/hafıza ile yetinilmediği, bunun yanında vahiy kâtipleri diye isimlendirilen kimselere yazdırılarak kayıt altına alındığı da bilinen bir gerçektir. İnen ayet/ayetler veya surenin nereye konulacağı Hız. Peygamber'in; "Bu ayet/ayetler veya sureyi, şu ayet veya surenin öncesine/sonrasına koyun"⁷⁴ işaretiyle tespit ediliyordu.

İnen ayetlerin nazım/kalıp yönüyle tespitinin yanında olaylara ışık tutması ve çözüm yolları göstermesi bakımından kayıt altına alınması da oldukça önemlidir. Değişik sebepler ve farklı olaylar üzerine nazil olan ayetler tabii olarak ayrı hükümler ihtiva ederler. Sebeplerle hükümler arasındaki münasebeti görmek ve bu hususları kayıt altına almak için sahabenin bazıları, özellikle Hız. Peygamber'in etrafında bulunmaya gayret etmekte yarışlıyordu. Sahabenin meşhur müfessirlerinden Abdullah b. Mes'ûd'un, "Allah'a yemin ederim ki, kitapta nazil olan ayetlerin kim için ve nerede nazil olduklarını en iyi ben bilirim."⁷⁵ ifadeleri, bu hususa açıklık getirmesi bakımından anlamlıdır. Sahabe dönemi ve sonrası ilk yıllarda tefsir ilmi, nüzûl sebeplerini bilmekle özdeş olarak kabul ediliyordu. Hadis kitaplarındaki tefsir bölümlerinin hemen hemen tamamının bu konuya tahsis edilmiş olması bunun açık delillerindendir. Tabii müfes-

⁷¹ Kıyame, 75/16-19; Taha, 20/114.

⁷² A'la, 87/6.

⁷³ Hicr, 15/9.

⁷⁴ ez-Zürkânî, *age*, c. 1, s. 53; Adnan Muhammed Zarzûr, *Ulûmu'l-Kur'ân*, Beyrut 1981, s. 72.

⁷⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, Beyrut ts., c. 2, s. 342; es-Suyutî, *age*, c. 1, s. 36; Halid Abdurrahman el-'Ak, *Usûlü't-tefsîr ve kavâ'idüh*, Beyrut 1986, s. 105.

sirlerinden Muhammed b. Sîrin (ö. 110/728) bir ayet hakkında Ubeyde es-Selmanî'ye (ö. 72/691) bir soru sorduğumda bana, "Allah'tan sakın, Kur'ân'ın ne için nazil olduğunu bilenler gitti."⁷⁶ ifadeleri bu konunun tabiin dönemindeki önemine işaret etmektedir. Konumuz elbette ki sebep-i nüzûl değil, Kur'ân'ın nüzûl sürecidir. Ancak ayetlerin hangi sebep ve hadiseler üzerine nazil olduğunu bilmek aynı zamanda Kur'ân'ın nüzûl sürecini bilmeyi de içermektedir. O nedenle sebep-i nüzûlü bilmenin önemi, Kur'ân'ın nüzûl sürecini bilmekle paralellik arz etmektedir.

Kur'ân'ın nüzûl süreciyle bağlantısı olan bir diğer konu, surelerin Mekkî-Medenî oluşlarıyla ilgili meseledir. Mekkî-Medenî ile nüzûl sebepleri arasında da sıkı bir irtibat söz konusudur.⁷⁷ Bizi daha çok ilgilendiren, Kur'ân'ın nüzûlünü belirlemek için, bir ayet veya surenin Mekke'de veya Medine'de nazil olmasıdır. Bu durumun tespiti, nüzûl sürecine destek olması bakımından önemlidir. Bunun yanında Mekkî surelerde Medenî olan ayetler veya Medenî surelerde Mekkî olan ayetlerin tespiti ve her surenin hangi sureden sonra nazil olduğu gibi bilgiler, nüzûl sürecine ışık tutacaktır.⁷⁸ Dolayısıyla bu konunun açıklığa kavuşması, Kur'ân'ın nüzûl süreci bakımından önemlidir.

Kur'ân'ı Kerîm'in tefsirinde ve ondan özellikle ameli hükümler çıkarmada bilinmesi gereken esaslardan biri de nesh meselesidir. Burada neshin varlığı, keyfiyeti veya caiz olup olmamasını tartışmayacağız. Bu mesele bizim konumuzun dışındadır. Neshin kısmen veya tam manasıyla kabul edilmesi durumunda, bir ayetin diğer bir ayetle neshi, nüzûl sure-

⁷⁶ es-Suyutî, *age*, c. 1, s. 92.

⁷⁷ Abdürrezzak Hüseyin Ahmed, *el-Mekkî ve'l-Medenî fi'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, Kahire 1999, c. 1, s. 102.

⁷⁸ Ebu'l-Ferec Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân fi uyûni ulûmi'l-Kur'ân*, tahk.: Hasan Ziyâüddîn İtr, Beyrut 1987, s. 91; Muhammed İzzet Derveze, *el-Kur'ânü'l-mecîd*, Beyrut ts., s. 112; el-İbrahim, *age*, s. 39; Ekrem Demir, *Muhammed İzzet Derveze'nin Kur'an'ı Anlama ve Yorumlama Yöntemi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006, ss. 155-156; Belek Japarakunov, *Muhammed İzzet Derveze'nin "Asru'n-Nebi ve Siretü'r-Resul" Adlı Eserlerinin Tefsir Yönü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009, ss. 19-25.

cini bilmeyi gerekli kılmaktadır. Önce veya sonra inen ayeti bilmeden bir ayetin diğeri ayeti nesh edebileceğini söylemek mümkün değildir. Neshi kısmen veya tamamen kabul etmek dolaylı olarak ayetlerin nüzûl sürecini bilmeyi de zorunlu kılmaktadır.

Kur'ân'ın nüzûl süreci, sebab-i nüzûl, mekkî-medenî veya nasih-mensuh gibi meseleler; Kur'ân'ın anlaşılmasını kolaylaştırmak, hakiki manayı veya kastedilen manayı anlamada kolaylık sağlamak için kullanılan yollardandır. Bu ve benzeri usuller bidayetten günümüze Kur'ân'a yönelen, ondan istifade etmeye çalışan veya anlaşılması ve çağına ışık tutmasını temin etmek isteyen müfessirlerin tercih ettiği yöntemlerdendir.

Kur'ân'ı Kerîm'in tertibinde nüzûl sıralaması esas alınmamıştır. Müslümanların ellerindeki mevcut Mushaf, Hz. Peygamber'in yazdırdığı, Hz. Ebu Bekir'in cem' ettirdiği ve Hz. Osman'ın da istinsah ettirip muhtelif İslam beldelerine gönderdiği Fatihâ'dan Nâs'a kadar günümüzdeki şekliyle ulaşmıştır. Bu uygulama, İslam coğrafyasında genel kabul görmüş, aksi genele veya icmaya muhalefet şeklinde düşünölmüştür. İlk dönemlerden itibaren Kur'ân'ı tefsir etmeye yönelen müfessirler, hangi yönden tefsir ederlerse etsinler onun bu tertibine riayet etmişlerdir.

Kur'ân'ın tefsirinden maksat, Allah'ın ne söylemek istediğini ortaya koymak olduğuna göre; bu genel kabul göz önüne alınarak mevcut tertibe göre tefsir etmenin yanında, nüzûl tertibine riayet edilerek yapılacak bir tefsir, daha faydalı olabilir mi düşüncesi gündeme gelmiştir. Böyle bir düşünceye ulaşmak, aslında konunun başlığında vermeye çalıştığımız nüzûl sebebi, mekkî-medenî veya nasih-mensuh konularının aydınlatılması göz önüne alındığında zorunluluk arz etmektedir. Bu durumda mevcut tertibe riayet edilerek de olsa, tefsir geleneği içinde bu konuların işlenmesinde, ister istemez nüzûl sırasını bilmek gerekir. Ancak geleneksel anlayış, mevcut tertibe riayet etmeye kutsiyet atfetmek veya ona hâlel getirmemek düşünceleriyle nüzûl süreci göz önüne alınarak bir tefsir yazmaktan uzak durmuştur.

Tefsir tarihi itibariyle, nüzûl tertibine göre Kur'ân'ı tefsir etme düşüncesi, on dokuzuncu yüz yılın ikinci yarısında bazı müsteşrikler tarafından gündeme getirilmiştir. "Kur'ân'ın Hz. Muhammed'in zihninin bir ürünü olduğunu kabul eden müsteşrikler, onu kronolojik olarak okuyarak Hz. Muhammed'i ve onun zihin dünyasını anlamaya ve yorumlamaya çalışmışlardır."⁷⁹ Bu doğrultuda Kur'ân'ın nüzûl süreciyle ilgilenen ilk batılı araştırmacı Sır William Muir (ö. 1905) adlı müsteşriktir. Nüzûl tertibi üzerine "The Coran its Composition and Teachings" adlı bir çalışması olduğu gibi Hz. Peygamber'in hayatını esas aldığı "The Life Mahomet" adlı eseriyle de Kur'ân'ın nüzûl sürecini altı evreye ayırarak beş döneminin Mekke'de, bir döneminin de Medine'de gerçekleştiğine yer vermiştir.⁸⁰

Bu alanda nesilden nesile günümüzde de devam ettiği ifade edilen çalışmalar Alman araştırmacılara aittir. Gustav Weil (ö. 1889) ile başlayan Hz. Peygamber'in hayatının üçünü Mekke ve birini de Medine olarak dörde ayırdığı Kur'ân'ın nüzûl sürecine yönelik çalışmasını Regis Blachere (ö. 1973) "verimli ve yararlı" bir çalışma olduğu şeklinde övmektedir.⁸¹

Kur'ân'ın nüzûl tertibiyle ilgili çalışmaları ile öne çıkan bir diğer Alman müsteşrik Theodor Nöldeke'dir (ö. 1930). Kendi dönemi ve sonraki dönemlerde Kur'ân tarihi konusunda ana kaynaklardan bir olarak kabul edilen "Geschichte des Qorans" adlı eserinde surelerden 90 sureyi Mekkî, 20 sureyi Medenî olarak kabul etmektedir.⁸² Bu alanda çalışmalarıyla öne çıkan bir diğer Alman şarkiyatçı Hubert Grimme (ö. 1942) adlı müsteşriktir.⁸³

Kur'ân'ın nüzûl süreci veya surelerin tertibi ya da kronolojik sıralama ile ilgili batılı bütün araştırmacıların eserleri ve görüşleri bizim çalışmamızın sınırlarını aşacaktır. Burada söylemek istediğimiz bu alanda on

⁷⁹ W. Montgomery Watt, *Kur'an'a Giriş*, Ankara 1998, ss. 196-197; Mesut Okumuş, *Kur'an'ın Kronolojik Okunuşu, Muhammed İzzet Derveze Örneği*, Ankara 2009, s. 17.

⁸⁰ Watt, *age*, s. 133; Subhî Salih, *age*, s. 176.

⁸¹ Watt, *age*, s. 196; Okumuş, *age*, s. 18.

⁸² Nöldeke, *age*, s. XI.

⁸³ Watt, *age*, s. 133, 136.

dokuzuncu yüz yıl ile yirminci yüzyılda ve halen bu çalışmaların devam ettiğinin bilinmesi gerektirir. Bu alanda isimlerine yer verdiğimiz araştırmacılara ilaveten Hartwig Hirschfeld (ö. 1934), Richard Bell (ö. 1952) ve Regis Blachere adlı müsteşrikleri verebiliriz.⁸⁴

Batıdaki bu çalışmalar ilk meyvelerini İngiliz sömürgesi olan Hindistan'da vermeye başlamıştır. Mirza Ebu'l-Fazl (ö. 1956), Sait Yakup Hasan (ö. 1940), Muhammed Ecmel Han (ö. 1969) ve Haşim Emir Ali (ö. 1987) adlı araştırmacılar Kur'ân'ın nüzûl süreci ile alakalı Urduca ve İngilizce eserler vermişlerdir.⁸⁵

Kur'ân'ın nüzûl tertibi ve bu çerçevede geliştirilen tefsir çalışmalarında geçmişten beri devam eden Mushaf tertibinin veya konuları göz önüne alınarak yapılacak bir çalışmanın ya da nüzûl sürecinin esas alınması konularındaki tartışmaların İslam coğrafyasındaki ikinci durağı Mısır olmuştur. Geçmişten beri devam eden Mushaf tertibine muhalefet ederek yapılacak olan bir tefsirin Kur'ân'ın kutsiyetine halel getireceği dolayısıyla nüzûl süreci esas alınarak yapılacak olan bir çalışmanın belli faydalarının yanında bazı sakıncaları olacağı şeklinde tartışmalar Mısır'da da yaşanmış ve konu çerçevesinde farklı görüşler cereyan etmiştir.

Mısır'da 1950 yıllarında Yusuf Raşid isimli bir müellif, Kur'ân'ı Allah'ın indirdiği üzere tertip edin manasına gelen bir makale kaleme almıştır. Bu makalesinde yazar Müslümanlardan Kur'ân'ın surelerini nüzûl sırasını esas alarak düzenlemeye davet etmiştir. İslam toplumunda yankı uyandıran bu çağrı karşısında Ezher Üniversitesi'nin Rektörü, dönemin meşhur âlimlerinden Muhammed Abdullah Draz'dan (ö. 1958) konu hakkında bir rapor hazırlamasını talep etmiştir. Türkçeye de çevrilen bu makalede M. Abdullah Draz, Yusuf Raşid'in görüşlerini inceleyerek

⁸⁴ Watt, *age*, ss. 133-134; Okumuş, *age*, ss. 19-20.

⁸⁵ Okumuş, *age*, ss. 20-21.

Kur'ân'ın nüzûl sırasına göre sıralanması önerisine ciddi eleştiriler getirerek bu talebi reddetmiştir.⁸⁶

Kur'ân'ı Kerîm'in Mushaf tertibine saygı duymakla birlikte farklı bir tefsir yöntemiyle yorumlanması konusundaki değerlendirmeleriyle tanınan bir başka Mısırlı âlim Emin el-Hûlî'dir (ö. 1966). Müellif, mevcut tertibin Müslümanlar nezdinde bazı ilahi hikmet ve gayelerinin bulunduğu ancak Kur'ân'ı bu tertibe riayet ederek tefsir etmenin onun mana ve maksatlarının tam anlaşılması hususunda isabetli olmayacağı kanaatinde. el-Hûlî, bu görüşlerine gerekçe olarak, Mushaf tertibinde konu birliğinin olmaması ve ayetlerin nüzûl tertibine riayet edilmemesine işaret etmektedir. Bunun yanında Kur'ân'ın kendine mahsus özellikleri nedeniyle bir ayette birden fazla konun işlenebildiği, bazı konuların farklı surelerde tekrar edildiği, bu nedenle geleneksel tefsir anlayışında müfessirleri tekrara düşürdüğüne yer vermektedir. Ardından da kendisinin önerdiği tefsir yöntemini izah etmektedir. Ona göre Kur'ân tefsirinde ideal yöntem, onun konularına göre tasnif edilmesi, bir konu ile ilgili bir araya getirilen ayetlerin nüzûl sırasına göre tertip edilmesi ve edebi bir yöntemle açıklanmasıdır.⁸⁷

Kur'ân'ı Kerîm'i tefsir etme usulü olarak baştan itibaren devam eden mevcut tertibe riayet ederek yapılan tefsirlerden farklı yöntemlerle yapılması ile ilgili arayışlar çerçevesinde on dokuzuncu yılda bir kısım müsteşrikin başlattığı nüzûl sırasına göre tefsir etme gayreti Hindistan, Mısır derken Suriye'de karar kılmıştır. Filistin asıllı Muhammed İzzet Derveze (ö. 1984) "et-Tefsîru'l-hadîs" adlı eseriyle İslam coğrafyasında ilk defa Kur'ân'ı Kerîm'i nüzûl sırasına göre baştan sona tefsir etmiştir. Tefsirinin mukaddimesinde de ifade ettiği üzere Derveze, 1941-1945 yıllarında elli aylık bir süre Türkiye'de geçen sürgün hayatının kendisi için

⁸⁶ Muhammed Abdullah Draz, "Kur'an-ı Kerim'in Nüzul Sırasına göre Tertip Edilmesi Teklifine Edebi Eleştiri", *AÜİF Dergisi*, çev.: Ahmet Nedim Serinsu, Ankara 1997, c. XXXVII, ss. 245-263.

⁸⁷ Emin el-Hûlî, *Kur'an Tefsirinde Yeni Bir Metod*, çev.: Mevlüt Güngör, İstanbul 1995, ss. 72-76.

büyük bir fırsat olduğunu ve tefsirinin müsveddelerini Türkiye’de yazdığını ifade etmektedir.⁸⁸

Derveze tefsirini kendi ifadeleriyle Hz. Peygamber’in hayatı ile ilgili yazdığı; “Asru’n-Nebî, Sîretü’r-Resûl mine’l-Kur’ân ve ed-Düstûru’l-Kur’ân’i fî Şuûni’l-Hayat” adlı eserlerinden sonra kaleme almıştır. Dolayısıyla Kur’ân ile Hz. Peygamber’in hayatı arasında sıkı bir ilişki olduğunu, Kur’ân’ın Hz. Peygamber’in hayatında meydana gelen gelişmelerin çeşitli aşamalarını tümüyle yansıttığını ifade eder.⁸⁹ Böyle bir tefsir yazmasına gerekçe olarak, gençleri göstermektedir. Kendileriyle dinlerinin kutsal kitabı arasındaki bağın kopmasına yol açan, onları üzüntü ve endişeye sevk eden geleneksel yöntemle başkaldırıp ondan yüz çeviren gençlerimizden birçoğunun hissettiği şiddetli ihtiyaca cevap vermek... tenzîlin hikmetini, genel olarak Kur’ân’ın prensiplerini ve ele aldığı konuları, yeni bir yöntemle geliştireceğimiz kapsamlı bir tefsir yazma düşüncesi bizde hâsıl oldu.⁹⁰ Ona göre Kur’ân’ın nüzûl sırasına göre tefsir edilmesi, onu anlamak ve ona hizmet etmek için en uygun yoldur. Bu sayede Kur’ân’ın iniş dönem ve merhaleleri daha açık ve net bir biçimde izlemek mümkün olacak, aynı şekilde nebevî sîrettteki sürecin izlenmesi sağlanmış olacaktır.⁹¹

Kur’ân’ı nüzûl sırasına göre baştan sona ilk tefsirini yapan Derveze, bu işi yapabilmek için geçmişten gelen mevcut Mushaf’ın kutsallığına zarar geleceği endişesinden dolayı konuyu sorgulamakta, yöneldiği usulün tefsirde en uygun yol olduğuna inanmakla birlikte döneminin âlimlerinden fetva isteme ihtiyacı hissetmektedir. Bu doğrultuda Suriye müftüsü Şeyh Ebu Yusr Abidin ile Halep şehri müftülerinden Şeyh Abdülfettah Ebû Gudde (ö. 1997) bu konuda müellife olumlu fetva verirler.

⁸⁸ Derveze, *Tefsir*, c. 1, s. 2.

⁸⁹ İsmail K. Poonawala, “Muhammed İzzet Derveze’nin Çağdaş Tefsir Yöntemi: Kur’an Hermönötiğine Bir Katkı”, çev.: Süleyman Gezer, *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Çorum 2002, c. 1, sayı: 2, s. 339.

⁹⁰ Derveze, *Tefsir*, c. 1, s. 1.

⁹¹ *Ae*, c. 1, s. 4.

Özellikle Ebû Gudde'nin değerlendirmelerinin önemli olduğuna inanıyoruz. "Bu uygulama insanların Kur'ân'ı tilavet etmeleri için yapılmış bir iş olduğu takdirde sakınca söz konusu olabilir. Geçmişten günümüze birçok âlim, eserlerinde izlemiş oldukları tarzlarla, bu metodun uygunluğu hususuna yabancı değillerdir. Bu âlimlerin yapmış oldukları çalışmaları reddeden hiçbir kimseye rastlanılmamıştır.⁹² Bunlara örnek olarak İbn Kuteybe'nin "Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân" adlı eseriyle Celalüddin el-Mahallî ile Celaleddin es-Süyutî'nin kaleme aldıkları "Tefsîru'l-celâleyn" adıyla bilinen tefsiri örnek vermektedir. Birinci eserde ayetlerin Mushaf tertibine göre verilmediği, ikinci eserin ise Mushaf tertibine göre değil, sondan başlanıp Kehf suresine kadar yapıldığı, sonra diğer müellif tarafından kalman yerden Kur'ân'ın baş tarafına doğru tefsirin tamamlandığını ifade etmektedir. Her ikisi de izlemiş oldukları yöntemle, baştan sona Kur'ân'ın tertibine göre tefsir etmeye riayet etmemişlerdir. Bu konu ile ilgili başka örnekler de veren müellif, eğer tenkit edilecekse bu eserlerin de aynı yönden eleştirilmesi görüşündedir.⁹³ Bu eserlerin hiç tenkit edilmemiş olması, gelenekte de Mushaf tertibine riayet edilmeden tefsirlerin yazıldığının delilidir.

32

OMÜİFD

Nüzûl sırasına göre Kur'ân'ı tefsir etme düşüncesinin etkileri ülkemizde de kendini göstermiş, Prof. Dr. M. Zeki Duman nüzûl sırasını esas alarak "Beyânü'l-Hak" isimli üç ciltlik bir eser kaleme almıştır. Tercih ettiği metodu müellif şu sözleriyle ifade etmektedir. "Biz 114 surenin dizilişinde, şu yaşamakta olduğumuz XXI. asrın başındaki inananınmayan bütün insanların ihtiyaçlarını göz önünde bulundurarak, sahabenin tebliğ sonunda eriştiği düzeyli hayat tarzını esas alan Kur'ân tanzimini değil; nüzûlde onların başlangıçtaki eğitimsiz, öğretimsiz ve bilgisiz durumlarını göz önünde bulundurarak indirilen kronolojik sıralamayı esas aldık. İstedik ki, henüz Kur'ân'a aşına olmamış her okuyucu, Kur'ân'ın eğitim-öğretim sürecini başından itibaren derece derece özümseyen ve mümin kimlik ve kişiliğini kademe kademe inşa edip hakiki

⁹² Ae, c. 1, s. 5.

⁹³ Ae, c. 1, s. 6.

iman sahibi olsun; İslam'ın hukukî, ahlâkî ve sosyal hükümlerini yadsımadan uygulamaya hazır hale gelsin".⁹⁴

M. Zeki Duman tercih ettiği tefsir usulüyle, Mekkî surelerde Medenî veya Medenî surelerde Mekkî ayetlerin olduğu, nesih ve müteşabih gibi geçmişte kabul edilen bazı konuları reddetmektedir. "Kur'ân'ın tematik paragraflar ve pasaj bütünlüğü yöntemiyle okunması, Mekkî surelerde "Medenî", Medenî surelerde "Mekkî" ayetlerin yer aldığı görüşün isabetli olmadığı; harf ve kıraat farklılıklarının manayı etkilemediği, "Nesh"e delil gösterilen ayetlerdeki *ayet* ve *nesh*, *insa*, *imha*, *tebdil* gibi kavramların Kur'ân'daki ahkâm ayetlerini kapsamadığı, dolayısıyla Kelâmullah'ta metni veya hükmü *mensuh*/kaldırılmış ayetin yer almadığı... bir kısım ayetlerde geçen müteşabihlerin ayette kast edilen manaların anlaşılmasına mani değil, aksine daha açık ve net olarak kavranmalarına sebep olduğu gibi pek çok gerçeğe de ışık tutulmuştur.⁹⁵

Kur'ân'ın nüzûl sürecine göre tefsir edenlerin genel özelliği, Kur'ân'ı Hz. Peygamber'in izini takip ederek yeniden keşfetmek ve geçmişte gerçekleştirilen saadet asrını yeniden yakalamak için model oluşturmaktır. Bu doğrultuda aynı gerekçelerle başka âlimlerin de tefsir yazdığını söyleyebiliriz. Bunlardan biri de 2010 yılında vefat eden Fas kökenli filozof, Muhammed Abid el-Cabirî'dir. Müellif nüzûl tertibini takip eden diğer müfessirler gibi, "Fehmü'l-Kur'âni'l-hakîm: et-Tefsîru'l-vâdîh hasebe tertîbi'n-nüzûl" adlı eseriyle Hz. Peygamber'i Kur'ân, Kur'ân'ı da Hz. Peygamber yoluyla anlama ve yorumlamayı hedeflemektedir.

Kur'ân'ın nüzûl süreci ile ilgili geçmişten günümüze kısa bir giriş niteliğinde olan bu değerlendirmeye, ilk dönemlerden itibaren İslam coğrafyasında nüzûl sebeplerini ortaya koymak, surelerin Mekkî veya Medenî olduklarını belirlemek ya da nasih-mensuh meseleleri gibi konular çerçevesinde kronolojik bir tertibe ihtiyaç vardır. On dokuzuncu yüzyılın sonlarında batı dünyasında başlayan Hz. Peygamber'in izinde Kur'ân'ı

⁹⁴ M. Zeki Duman, *Beyânü'l-Hak (Kur'an-ı Kerim'in Nüzûl Sırasına Göre Tefsiri)*, Ankara 2006, c. 1, s. 16 (25 nolu dipnot).

⁹⁵ *Ae*, c. 1, ss. 18-19.

yeniden okuma ve anlama gayreti ile İslam ve Kur'ân hakkında söz söylemek sadece Müslümanlara mahsus bir durum olmaktan çıkmıştır. Gayri Müslimler de geçmişte olduğu gibi günümüzde de bu konuda çaba gösterecek ve yeni eserler ortaya koyacaklardır. "Batı dünyası ile sıkı bir irtibat halinde olan Müslüman mütefekkirler ve araştırmacılar da kendi tarihsel mirasları kadar küresel dünyada ortaya konan yeni arayış ve yaklaşımların ortaya konmasında şu ya da bu oranda etkili olmaktadır."⁹⁶

Nüzûl sürecini takip ederek Kur'ân'ı okumaya çalışmak sıralamaya çalıştığımız yönlerden değerlendirileceği gibi özellikle sosyal içerikli meselelerin ortaya konulmasında tercih sebebi olabilir. Bu konunun bir örnek üzerinden açıklanmasının daha isabetli olacağı kanaatindeyiz.

6. Nüzûl Sürecinin Bir Örnekle Değerlendirilmesi

Muhteva itibariyle nüzûl sürecine örnek olması bakımından içki yasağıyla ilgili süreci tahlil etmek, konunun daha iyi anlaşılması bakımından isabetli olacaktır. Bazı kaynaklarda sarhoşluk veren şeylerle ilgili ayetler sıralanırken konuya Nisa suresi 43. ayetiyle başlanmaktadır. Ancak Mekte'de, vahyin 7. yılında nazil olan: "*Hurma ağaçlarının meyvelerinden ve üzümlelerinden içki ve güzel rızık elde edersiniz. Şüphesiz bunda aklını kullanan bir toplum için (Allah'ın büyüklüğüne) işaret vardır*"⁹⁷ ayetiyle Allah, üzüm ve hurma meyvelerinden güzel bir rızık olarak istifade ettiğiniz gibi sarhoşluk veren içki olarak da faydalanmaktasınız diyerek dikkatleri bu nimetlerin üzerine çekmektedir. Burada sadece bu meyvelerden içki de yapıldığı hususuna yer verilmektedir. İçkinin yasaklığıyla ilgili en ufak bir ibare yoktur.

Hicretin 8. vahyin 20. yılında nazil olan: "*Ey inananlar, sarhoşken namaza yaklaşmayın ki, ne söylediğinizi bilirsiniz*"⁹⁸ ayetiyle Cenab-ı Hak, içkiyi yasak etmemesine rağmen sarhoşken namaza yaklaşılmasını söylemekle bir nevi namaz kılan kimselere içkiyi yasaklamaktadır. Çünkü

⁹⁶ Okumuş, *age*, s. 31.

⁹⁷ Nahl, 16/67.

⁹⁸ Nisa, 4/43.

sarhoş olan kimse bir vakitten diğer vakte ne söylediğini bilecek kadar kendine gelip gelemediğini kestiremez. Dolayısıyla kıldığı ibadetin kabul olmasını arzu eden bir Müslüman için sarhoşluk veren şeylerden uzak durması en doğru yoldur.

Hicretin 9. vahyin 21. yılında nazil olan: “*Sana şaraptan ve kumardan soruyorlar: de ki; o ikisinde büyük günah vardır*”⁹⁹ ayetiyle içkinin büyük günahlardan biri olduğuna yer verilmektedir. Ancak hala kesin yasaklandığına dair bir ifadeye yer verilmemektedir.

Hicretin 9. vahyin 21. yılında, yani yukarıda Bakara suresindeki ayetle aynı yıl nazil olan: “*Ey iman edenler, şarap, kumar...şeytan işi birer pisliktir. Bunlardan kaçın ki, kurtuluşa eresiniz. Şeytan, şarap ve kumar ile aranızda düşmanlık ve kin sokmak, sizi Allah'ı anmaktan ve namazdan alıkoymak istiyor. Artık (bunlardan) vazgeçtiniz değil mi?*”¹⁰⁰ sözleriyle Allah, içkiyi kesinlikle yasakladığını ifade etmektedir. Ancak buraya gelinceye kadar, üzüm ve hurmadan sarhoşluk veren içki olarak da faydalandığı, namazda ne söylediğini bilmesi için sarhoş olmaması gerektiği ve içkinin büyük günahlardan biri olduğu ifadeleriyle sarhoşluk veren şeyler zaman içinde Müslümanların gönüllerinde zaten yasaklanmıştı. Geriye sadece bunun tasdiki kalmıştı ki, o da Allah'ın, içkiyi şeytanın işi bir pislik olduğu ifadesiyle sona erdirilmektedir. Yukarıda Hz. Aişe validemizden verilen örnekte vurgulandığı gibi Allah, acele davranmamış, içkinin haramlığına giden süreçte vahyin 7. yılında yapmış olduğu işareti, vahyin 20. ve 21. yıllarında tekrarlamış ve nihayet gönüller hazır hale geldiğinde karar kılmıştır. Dolayısıyla içkinin yasaklanma sürecini, vahyin 7. yılından başlatırsak tam 15 yıl sonra haram kılındığı görülecektir. Bu süreç bize, yasaklamalarda acele davranılmaması gerektiğini göstermesinin yanında, insanoğlunun alışkanlıklarını öyle kolay kolay değiştiremeyeceğini göstermesi bakımından da önemli bir ipucu vermektedir. Bu demektir ki, insanın eğitimi ve gelişimi öyle kolay bir hadise değildir. Bunu en iyi bilen Allah, bu hususa riayet ederek hemen yasaklıyorum dememiş, uzun

⁹⁹ Bakara, 2/219.

¹⁰⁰ Maide, 5/90–91.

bir alıştırma sürecinin sonunda hazır hale geldiğinde yasaklama yolunu tercih etmiştir. Bu açıklamalardan, Kur'ân'ın nüzûl sürecinin, insanlığın inkişafı ve hatalarından kurtulması için gerekli olduğu sonucunu çıkar-mamız da mümkündür.

7- Sonuç

Günümüzde Kur'ân'ın nüzûl süreci ile ilgili gelinen noktaya bakıldığında şunları söyleyebiliriz. Müslümanların ellerindeki mevcut Mushaf'ın tertibi konusunda bütün müminlerin tam bir ittifakı söz konusudur. İslam coğrafyasında mevcut tertibe önemli bir itiraz yoktur. Ancak caiz olup olmaması ile ilgili sorunun tam olmasa da aşıldığı söylenebilir. Artık nüzûl tertibine göre bir tefsir yazmak isteyen kimsenin Derveze'nin yaptığı gibi dönemin âlimlerinden izin alarak bu işe yönelmesi gibi gayretler geride kalmıştır. Dolayısıyla on dokuzuncu yüz yılın ikinci yarısından itibaren başlayan Kur'ân'ın nüzûl sıralamasına göre tefsir etme gayreti, İslam dünyasında da karşılık görmüş ve bu yolda geçen süre içinde epey bir mesafe alınmış ve önemli bir birikim oluşmuştur.

Bu metotla Kur'ân'ın tefsir edilmesinde, bazı konuların hala netlik kazanmadığını söyleyebiliriz. Bunlardan en önemlisi bu yolla tefsir yazacak olanların bütün Müslümanların kabul edeceği sahih ve sağlam bir nüzûl sıralamasının olmayışıdır. Tarihi süreç itibariyle ilk yıllarda Hz. Ali, Übey b. Ka'b, Abdulah b. Mes'ûd ve Hz. Osman gibi kendilerine Mushaf nüshaları nispet edilen sahabenin yanında on dokuzuncu yüz yılın ikinci yarısından itibaren bu Mushaflar göz önüne alınarak batıda ve İslam coğrafyasında nüzûl süreci göz önüne alınarak belirlenen sure tertiplerinin tamamının, gerekçeleri ne olursa olsun belli oranlarda birbirlerinden farklılık arz ettiğini söyleyebiliriz. Her ne kadar bu alanda emek mahsulü bazı çalışmalar yapılmış olsa ve nüzûl tertibi konusunda belli bir başarı sağlansa da, nüzûl sürecini esas alan bir tefsirin yazılması için gerekli olan güvenilir ve herkes tarafından kabul edilebilir bir tertibin yapılması meselesi hala ciddiyetini korumaktadır. Bu sonuç, Kur'ân'ın nüzûl süreci ile ilgili kesin ve net bir tespitin yapılamayacağını ya da yapılacak olan tespitin bütün İslam âlemi ve müfessirler tarafından itti-

fakla kabul görmeyeceğini, bu işle uğraşanların da ifadesiyle bu tespitin zor, girift ve karmaşık bir mesele olduğunu göstermektedir. Bu nedenle nüzûl süreci esas alınarak yapılacak olan bir tefsirin, reddedilmese de, bu gün itibariyle genelin üzerinde ittifak edebileceği bir tefsir olduğunu söylemek mümkün değildir.

Bu değerlendirmelerle Kur'ân'ın nüzûl süreci ile ilgili bilgiyi tamamıyla ihmal etmek gerektiğini söylenemez. Özellikle sebab-i nüzûl, Mekkî-Medenî, nâsîh-mensuh konularının bilinmesi Kur'ân'ın nüzûl sürecini bilmeyi gerekli kılmaktadır. Bunun yanında içki yasağı örneğinde olduğu gibi bir konunun değişik zamanlarda nâzil olan ayetlerle izah edilmesi göz önüne alındığında yine nüzûl sıralamasının bilinmesi meselelerin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Özellikle ahkâm içeren ayetlerin izahında, nüzûl süreci takip edilmeden güvenilir sonuçlara ulaşmak zorlaşacaktır. Bunun yanında konulu çalışmalarda mevcut imkânlar dâhilinde gözetilecek nüzûl süreci çerçevesinde yapılacak çalışmalardan da daha verimli sonuçlar elde edilebilir.

Geçmişten günümüze Kur'ân'a yönelen Müslümanlar onu lügavî, işârî/tasavvufî, fikhî, edebî, ictimâî, mezhebî, ilmî ve benzeri birçok değişik yönlerden tefsir etmişlerdir. Bunların hepsinden maksat, muradı ilâhîyi bir şekilde insanlara ulaştırmak ise bu gayret, eksikleri de olsa takdirle karşılanmıştır. Kur'ân'ın nüzûl süreci ile ilgili yapılacak olan tefsirler de bu yönden değerlendirilmelidir. Bu arada mevcut Mushaf tertibine göre yazılan tefsirlerin de kendine göre bazı eksiklikleri olabilir. Bu husus, yani nüzûl sırasına göre yazılan tefsirlerin, mevcut tertibe göre yapılan tefsirlere göre daha başarılı veya verimli olup olmadıkları meselesi yapılacak olan ayrı ve ciddi bir çalışma ile belirlenebilir.

Kaynakça

- Abdürrezzak Hüseyin Ahmed, *el-Mekkî ve'l-Medenî fi'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, Kahire 1999.
- el-'Ak, Halid Abdurrahman, *Usûlü't-tefsîr ve kavâ'idüh*, Beyrut 1986.
- Bâzergan, Mehdi, *Kur'an'ın Nüzûl Süreci*, Ankara 1998.
- _____, *Adım Adım Vahiy*, Ankara 1999.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi Tabakatü'l-Müfessirîn*, İstanbul 1973.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Ankara 1988.
- Cevheri, Ebu Nasr İsmail b. Hammad, *es-Sıhah fi'l-lüga ve'l-ulûm*, tasnif: Nedim Meraşlı, Usame Meraşlı, Beyrut 1974.
- Demir, Ekrem, *Muhammed İzzet Derveze'nin Kur'an'ı Anlama ve Yorumlama Yöntemi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006.
- Derveze, M. İzzet, *et-Tefsîru'l-Hadîs, Nüzûl Sırasına Göre Kur'ân Tefsiri*, çev.: Ahmet Çelen, Mehmet Çelen, İstanbul 1998.
- _____, *el-Kur'ânü'l-mecîd*, Beyrut ts.
- Draz, Muhammed Abdullah, "Kur'an-ı Kerim'in Nüzul Sırasına göre Tertip Edilmesi Teklifine Edebi Eleştiri", *AÜF Dergisi*, çev.: Ahmet Nedim Serinsu, Ankara 1997.
- 38 OMÜİFD Duman, M. Zeki, *Beyânü'l-Hak (Kur'an-ı Kerim'in Nüzûl Sırasına Göre Tefsiri)*, Ankara 2006.
- Ebu'l-Beka el-Kefevi, *Külliyâtü Ebi'l-Beka*, Bulak 1837.
- Emin el-Hûlî, *Kur'an Tefsirinde Yeni Bir Metod*, çev.: Mevlüt Güngör, İstanbul 1995.
- Ebu Süleyman, Sabır Hasan Muhammed, *Mevridü'z-zam'ân fi ulûmi'l-Kur'ân*, Bombay 1974.
- Ebu Şehbe, Muhammed Muhammed, *el-Medhal li dirâsâti'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, Riyad 1987.
- Hamdi Yazır, Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul 1971.
- Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, tahk.: Mehdi Mahzumi, İbrahim Semerrai, Beyrut 1988.
- Halil Kattan, Menna', *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut 1993.
- el-Hamed, Ğânim Kaddûrî, *Muhâdarât fi ulûmi'l-Kur'ân*, Amman 2003.
- Itr, Nureddin, *Ulûmu'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, Dimaşk 1993.
- İbn Akîle el-Mekkî, *ez-Ziyâde ve'l-ihsân fi ulûmi'l-Kur'ân*, yy., 2006.
- İbn Atıyye, Kâdî Ebu Muhammed Abdülhak b. Galip, *el-Muarraru'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*, tahk.: Abdüsselam Abdüşşafî Muhammed, Beyrut 2001.
- İbn Faris, Ebu'l-Hüseyin Ahmed, *Mu'cemu mekâyisi'l-lüga*, Beyrut 1991.
- İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, Beyrut 1990.
- İbn Sa'd, *Tabakât*, Beyrut ts.

- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman, *Fünûnü'l-efnân fi uyûni ulûmi'l-Kur'ân*, tahk.: Hasan Ziyaüddîn Itr, Beyrut 1987.
- İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, Beyrut 1978.
- el-İbrahim, Musa İbrahim, *Buhûsün menheciyyetün fi ulûmi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Aman 1996.
- el-İsfehani, Ragıp, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*, tahk.: Muhammed Halil Aytani, Beyrut 2001.
- Japarakunov, Belek, *Muhammed İzzet Derveze'nin "Asru'n-Nebi ve Siretü'r-Resul" Adlı Eserlerinin Tefsir Yönü*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009.
- Keskioglu, Osman, *Nüzûlünden Günümüze Kur'an'ı Kerim Bilgileri*, Ankara 1987.
- Kurtubî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, tahk.: Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Beyrut 2006.
- Muhaysin, Muhammed Sâlim, *Târîhü'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Medine 1401h.
- Mukatil b. Süleyman, *Tefsîr*, tahk.: Ahmed Ferid, Beyrut 2003.
- Nöldeke, Theodor, *Geschichte des Qorans*, yy. 1961.
- Okumuş, Mesut, *Kur'an'ın Kronolojik Okunuşu, Muhammed İzzet Derveze Örneği*, Ankara 2009.
- Poonawala, İsmail K., "Muhammed İzzet Derveze'nin Çağdaş Tefsir Yöntemi: Kur'an Hermönötiğine Bir Katkı", çev.: Süleyman Gezer, *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Çorum 2002, c. 1, sayı: 2.
- es-Sabbâğ, Muhammed b. Lütfi, *Lemehât fi ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut 1990.
- es-Sâbûnî, Muhammed Ali, *et-Tibyân fi ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut 1408/1988.
- Safa, Muhammed, *Ullûmu'l-Kur'ân min hilâli mukaddimâti't-tefâsîr*, Beyrut 2004.
- es-Salih, Subhî, *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'ân*, İstanbul ts.
- es-Suyûtî, Celaleddin, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*, tahk.: Mustafa Dîb el-Buğa, Beyrut 1993.
- Şehâte, Abdullah, *Ullümü't-tefsîr*, Kahire 2001.
- Watt, W. Montgomery, *Kur'an'a Giriş*, Ankara 1998.
- Yıldırım, Suat, *Kur'an'ı Kerim ve Kur'an İlimlerine Giriş*, İstanbul 1989.
- Zarzûr, Adnan Muhammed, *Ullûmu'l-Kur'ân*, Beyrut 1981.
- Zebidî, Muhammed b. Muhammed, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, tahk.: Ali eş-Şîrî, Beyrut 1994.
- ez-Zerkeşî, Muhammed b. Abdullah, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân*, tahk.: Yusuf Abdurrahman Mer'âşlî, Beyrut 1990.
- ez-Zürkânî, Muhammed Abdülazîm, *Manâhilü'l-irfân fi ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut 1988.

